

ZUZANNA TOPOLIŃSKA

Македонска Академија на Науките и Уметностите, Скопје

бул. Крсте Петков Мисирков бр.2, 1000 Скопје

tel. +389 2 3235410, 3235411

e-mail: zuzana@manu.edu.mk

‘WŁADZA’ NA ROZDROŻACH DERYWACJI SEMANTYCZNEJ

SŁOWA KLUCZOWE: derywacja semantyczna, *rządzić, władać, panować*.

KEYWORDS: semantic derivation, *rule*.

‘STATE GOVERNMENT’ ON THE PATH OF SEMANTIC DERIVATION

ABSTRACT: The article is devoted to the semantic evolution of **ręd-*, **vold-* i **(g)pan* roots leading to contemporary Polish and Macedonian predicates of ‘exercising power’. A confrontation of Polish derivatives was conducted to rule with their Macedonian counterparts. The text indicates convergence and differences in semantic derivation of the roots studied in Polish and Macedonian. Two solid semantic components of the notion of power can be indicated: ‘order’ and ‘control’ and direction of the semantic derivation process – from linear order ‘control over own property’ and ‘rule over subjects’ towards ‘state power’.

W ostatnich latach zajmowałam się wielokrotnie drogami derywacji semantycznej w języku polskim i macedońskim. Konkretnie: analizowałam rozbudowę gniazd słowotwórczych fundowanych przez odziedziczone prasłowiańskie rdzenie werbalne i śledziłam, jak charakterystyczny dla tych rdzeni komponent semantyczny od konceptualizacji świata przyrody – pierwszego zadania mówiącego człowieka na ziemi – przenosi się w drodze metaforyzacji i w sferę konceptualizacji świata socjalnego, i wreszcie: świata mentalnego (por. Z. Topolińska 2015, 2018). – W tym tekście zamierzam prześledzić proces odwrotny, tj. pokazać, jak rdzenie w punkcie wyjścia semantycznie niespokrewnione w drodze derywacji semantycznej dochodzą do – wspólnego dla danego języka / dla danego

kompleksu dialektalnego – mianownika semantycznego. W centrum mego zainteresowania znajduje się ewolucja semantyczna rdzeni **ręd-*, **vold-* i **(g)pan-* wiodąca do współczesnych predykatów ‘sprawowania władzy’: ‘rządzić’, ‘władać’, ‘panować’ w polszczyźnie, oraz charakterystyczne różnice i paralele derywacji semantycznej tych rdzeni między językiem polskim i macedońskim.

Psł. **ręd-*

Prasłowiański rdzeń **ręd-* należy do grupy starych ogólnosłowiańskich rdzeni, które w punkcie wyjścia oznaczają relacje związane z pozycją i orientacją w przestrzeni i odznaczają się wielokierunkową derywacją semantyczną i znaczną produktywnością tak w początkach dziejów słowiańszczyzny, jak i w czasach obecnych.

Najstarszy, wspólny wszystkim językom słowiańskim, derywat od rdzenia **ręd-* to rzeczownik **rędzь*, którego pierwotne znaczenie etymolodzy odczytują jako ‘rząd, szereg’, ‘uporządkowanie odpowiednich elementów na linii prostej’; jest to dobry punkt wyjścia dla wielu linii derywacji semantycznej, por. m.in. odczyt Skoka, który psł. **rędzь* objaśnia jako ‘1. ordo, niz, 2. čistoća’.

Zwraca uwagę bogata derywacja semantyczna i formalna już w epoce wczesno-słowiańskiej i liczne paralelizmy na drogach tej derywacji w trzech klasycznych dziedzinach: ‘świat przyrody’, ‘świat socjalny’, ‘świat mentalny’.

Psł. *ręditi* to czasownik odrzeczownikowy; pierwotne znaczenie ‘ustawiać w szeregu’.

Ważniejsze derywaty polskie

Na gruncie polskim już najstarsze zabytki z XIV wieku notują rzeczownik *rząd* (z regularną długością kompensacyjną /ę > a/) w znaczeniu ‘szereg’. Od XV wieku pojawia się i czasownik *rządzić*, któremu Boryś¹ już dla tej epoki przypisuje nie tylko znaczenie ‘ustawiać w szeregu’, ale i ‘porządkować’; ‘kierować, rządzić’. W tym samym czasie pluralna forma *rzędy* znaczy w odpowiednim kontekście ‘kierowanie, władanie. Z kolei sam rzeczownik *rząd* już w XVI wieku pojawia się w znaczeniu ‘naczelnny organ administracji państwowej’.

Dalsza derywacja (semantyczna i formalna) na gruncie polskim rozwija się szybko i przynosi (1) serię perfektywnych czasowników prefiksalnych,

¹ Tu i w dalszym tekście dla staropolszczyzny korzystam z danych i ocen słownika etymologicznego Wiesława Borysia (por. Boryś SEJP).

(2) imperfectiwa prefiksalne z tematycznym *-a-*, (3) serię nominalnych dewerbalnych derywatów prefiksalnych z ogólnym znaczeniem 'wytwór nazwanej akcji', oraz dalsze, już bardziej zindywidualizowane, derywaty nominalne. – Podkreślam seryjny charakter wymienionych wyżej trzech typów derywatów, ponieważ paralelne serie odnotowują również inne języki słowiańskie – jak się wydaje, mamy do czynienia z (dialektalnym?) zjawiskiem prasłowiańskim. – Poniżej podaję ważniejsze gniazda słowotwórcze, które w różnych wariantach ilustrują centralną linię derywacji semantycznej: 'ustawiać w rzędzie' > 'porządkować, wprowadzać porządek' > 'kierować, zarządzać, rządzić'...

A oto, w porządku alfabetycznym, zapowiedziane gniazda słowotwórcze:

- *obrządzić pf / obrządzać ipf* 'oporządzić / oporządzać, przygotować / przygotowywać'; już od XIV wieku pojawia się *obrząd* w znaczeniu 'układ, umowa'. *Obrzęd* ze starym krótkim wokalizmem (por. psł. **ob-ręđiti* w znaczeniu jak wyżej) znaczy tyle co 'rytuał'. – Obocznie, z tym samym znaczeniem, pojawia się na gruncie polskim czasownik ze złożonym prefiksem *oporządzić / oporządzać* i w znacznej mierze wypiera z użycia starsze *oporządzić / oporządzać*;
- *porządzić* – *perfectivum tantum* 'rządzić krótko' to skądinąd izolowany derywat od *rządzić*; natomiast *porządek* to stary ogólnosłowiański derywat nominalny od deminutiwum *rządek* < **ręđьkъ*. Stąd dalej polskie (*u*) *porządkować, służby porządkowe*, itp.;
- *przyrządzić pf / przyrządzać ipf* 'przygotować / przygotowywać', por. i derywat nominalny *przyrząd* 'instrument, narzędzie';
- *rozporządzić (się) pf / rozporządzać (się)* 'wydać rozkaz / wydawać rozkaz (z pozycji władzy)'; por. *rozporządzenie* 'rozkaz / polecenie wydane przez odpowiednie władze';
- *sporządzić pf / sporządzać ipf* 'przygotować / zrobić // przygotowywać / robić' ma również stare, ogólnosłowiańskie paralele, por. np. mac. *cnopeđu / cnopeđyba* 'porównać / porównywać';
- *urządzić pf / urządzać ipf* 'zorganizować / organizować', por. *urząd* 'instytucja władzy publicznej' od ogólnosłowiańskiego **uręđь*, w polszczyźnie już od XV wieku; stąd *urzędnik, urzędniczka, urzędować* 'sprawować urząd, urzędowy, -a, -e 'oficjalny, obowiązujący', itd. itp.
- *wyrządzić pf / wyrządzać ipf (komuś krzywdę)* 'skrzywdzić / krzywdzić (kogoś)' – predykat synsemantyczny;
- *zarządzić pf / zarządzać ipf* 'wydać / wydawać rozkaz / polecenie', stąd i *zarząd* 'kierownictwo danej instytucji, stowarzyszenia, itp.'.

Bez bazy werbalnej w polszczyźnie pojawia się w XIX wieku *narząd* 'organ, część żywego organizmu', polski wariant ogólnosłowiańskiego **naręđь* 'to, co jest przygotowane' < psł. **naręđiti* 'uporządkować, przygotować'; już od XVI

wieku polszczyzna zna *narzędzie* pierwotnie w znaczeniu kolektywnym (zgodnie z funkcją sufiksu *-bje*), dziś mamy wtórnie *narzędzie sg* i *narzędzia pl*.

Starym derywatem jest czasownik *orędować ipf* ‘prosić o coś, wstawiać się za kimś’ obecny w polszczyźnie już od XIV wieku. Boryś wywodzi go od psł. **o(b)rodъ / *obroda* ‘dogłądanie czegoś, kierowanie czymś’; ‘to, co jest uporządkowane’; stąd ogólnosłowiańskie **o(b)rodovati* ‘dogłądać czegoś, kierować czymś’. Od XIV wieku polszczyzna zna też *orędzie*, dawniej i *orodzie* ‘uroczyste oznajmienie’. Por. także późniejsze derywaty jak *orędownik*, *orędowniczka*...

Jak wynika z powyższego przeglądu, mamy do czynienia ze starym, prasłowiańskim rdzeniem wyjątkowo produktywnym już w czasach, kiedy odpowiednie modele derywacji semantycznej i formalnej szerzyły się plus minus równomiernie na całym słowiańskim terytorium językowym. Pojęcie ‘porządek’ okazuje się wcześniej płodne tak w świecie „porządku naturalnego”, jak i w świecie wspólnoty ludzkiej i w świecie wewnętrznego mentalnego porządku moralnego.

Ważniejsze derywaty macedońskie

Na gruncie macedońskim derywaty od psł. rdzenia **ręd-* pojawiają się już w najstarszych dokumentach pisanych, tj. w tekstach starocerkiewnosłowiańskich redakcji macedońskiej, a później i w najstarszych tekstach literatury ludowej i w pierwszych zapisach dialektalnych.

Punktem wyjścia, podobnie jak na gruncie polskim, jest rzeczownik *ped* < **rędъ* w znaczeniu ‘rząd, tj. szereg elementów uporządkowanych w linii prostej’ oraz ‘porządek’. *Heped*, stary derywat, znaczy ‘nieporządek, chaos, brak porządku’, w odróżnieniu od polskiego *nierząd*, który zapewne w dzisiejszym znaczeniu ‘prostytucja’ wyewoluował ze starszego ‘nieporządek moralny’; staropolszczyzna znała również *nierząd* w sensie ‘anarchia’. Starym derywatem nominalnym jest również *nopedok*, praktycznie jednoznaczny z polskim *porządkiem*.

Interesujące semantyczne paralele z polszczyzną pokazują również stare derywaty przyimkowe *noped* ‘obok!’, *cnoped* ‘według’, *cped* ‘wśród, między’... Por. i archaiczny przysłówek *dopedā* ‘innym razem’, ‘następnym razem’.

Czasownik *pedu ipf* ‘ustawiać w rzędzie’, też w mowie ‘wymieniać (w odpowiedniej kolejności)’; ‘porządkować’ ma szereg derywatów prefiksalnych, w porządku alfabetycznym²:

- *dopedu pf / dopedyba ipf* ‘uporządkować; skończyć z porządkowaniem’ / ‘kończyć porządkowanie’;

² Odstępuję w tym wypadku od zasady podawania tylko najważniejszych derywatów, chcąc pokazać charakterystyczne dla tego gniazda słowotwórczego bogactwo starych derywatów.

- *запеду pf / запедува ipf* 'zacząć / zaczynać powtarzać do znudzenia ten sam gest, te same słowa...'; *запеду ce / запедува ce* np. 'zacząć / zaczynać następować (np. przychodzić) jedno po drugim...'
- *изнапеду pf / изнапедува ipf* 'ustawić / ustawiać (jedno po drugim wiele elementów; w mowie: wymienić / wymieniać...); uporządkować / porządkować...'
- *иузпеду pf / иузпедува ipf* '1. wyrecytować / recytować coś szybko, bez wysiłku; 2. uporządkować / porządkować w określonej kolejności'; *узпеду ce / узпедува ce* 'ustawić / ustawiać się w określonej kolejności';
- *напеду pf / напедува ipf* '1. wydać / wydawać rozkaz, rozkazać / rozkazywać; 2. ustawić / ustawiać rzędem; 3. uporządkować / porządkować; 4. załatwić, zapewnić / załatwiać, zapewniać (sprawę, realizację umowy...); *напеду ce* '1. ustawić / ustawiać się rzędem; 2. zadbać / dbać o swój wygląd'; por. i derywaty nominalne jak *напедба* 'rozkaz', *напедник* 'ranga w wojsku';
- *одпеду pf / одпедува ipf* '1. określić / określać, ustalić / ustalać (np. datę, warunki, terapię...); 2. 'wybrać / wybierać na określone stanowisko; powierzyć / powierzać określoną funkcję'; derywaty nominalne: *одпед* 'oddział wojskowy'; *одпедба* 'reguła, prawo, przepis prawny'; *одпедница* 'znak, skrót, symbol, hasło';
- *пререду pf / прередува ipf* 'zmienić / zmieniać porządek';
- *припеду pf / припедува ipf* 'przyrzędzić / przyrzędzać, zorganizować / organizować, przygotować / przygotowywać'; derywaty nominalne: *припедба* 'uroczystość; przedstawienie; zabawa', *припеден, -a, -o* 'współrzędny, równorzędny'; *припедувач* 'редактор, организатор';
- *пропеду pf / пропедува ipf* 'rozrzedzić / rozrzedzać'; nominalny derywat: *пропед* 'interlinia';
- *разпеду pf / разпедува ipf* '1. rozrzedzić / rozrzedzać; 2. przemieścić / przemieszczać'; derywaty nominalne: *разпед* 'klasa, oddział (np. w szkole)';
- *среди pf / средива ipf* '1. uporządkować / porządkować; 2. znaleźć / znajdować odpowiedź / rozwiązanie'; *среди ce / некого // средива ce / некого* 'uspokoić / uspokajać, doprowadzić / doprowadzać do porządku siebie / kogoś'; derywaty nominalne: *средина* '1. środowisko, otoczenie'; 2. 'środek'; *среден, -a, -o*; *средишен, -a, -o* 'środkowy; znajdujący się w środku'; *средиште* 'centrum, ośrodek';
- *уреду pf / уредува ipf* '1. uporządkować / porządkować; 2. załatwić / załatwiać (prawę itp.); 3. zredagować / redagować (tekst, książkę, gazetę...); derywaty nominalne: *уред* 'przyrząd; arch. 'instytucja, biuro'; 'przychodnia'; *уредба* 'nakaz, polecenie wydane z pozycji władzy'; *уреден, -a, -o* 'porządny, czysty, zadbany'; *уредник* 'redaktor'; *уредништво* 'redakcja (np. gazety), biuro redakcji'.

Tutaj kończy się przegląd ważniejszych polskich i macedońskich derywatów psł. rdzenia **ręd-*. Na zakończenie chciałabym raz jeszcze podkreślić bogactwo tych derywatów, a przede wszystkim znaczną liczbę starych derywatów o takich samych modelach słowotwórczych – dowód, jak mi się wydaje, o wysokim statusie semantyki, jaką **ręd-* reprezentuje. Wspólnym mianownikiem semantycznym wydaje się tutaj pojęcie porządku, czy to linearnego, czy hierarchicznego, społecznego, moralnego... Specyficzną linią derywacji semantycznej, która rozwinęła się na gruncie polskim, jest organicznie związane z porządkiem pojęcie kierowania biegiem spraw, panowania nad sytuacją, skąd *rząd* i dzisiejsze znaczenie czasownika *rządzić*; na gruncie macedońskim do dziś dnia dominują derywaty wskazujące na porządek linearny, czy to w przestrzeni, czy w czasie. Aktualny centralny komponent semantyczny macedońskiego predykatu ‘*реди*’, a także jego derywatów, to generalizacja pojęcia porządku, ‘porządek’ jako taki.

Psł. **vold-*

Psł. **vold-* oznacza panowanie, zarządzanie, kierowanie... i w odpowiednich kierunkach ewoluuje do dziś na całym terytorium słowiańskim. Od starego *perfectivum* **vol(d)sti*, które wyprowadza się od indoeuropejskiego rdzenia o znaczeniu ‘być silnym, mieć siłę’, utworzone jest *imperfectivum* **voldati*, które stanowi główną podstawę dalszej formalnej derywacji.

Ważniejsze derywaty polskie

Na gruncie polskim stosunkowo wcześniej wykształciły się dwie linie semantycznej i formalnej derywacji, ze starym lechickim wokalizmem *-o-*, oraz z zapożyczonym z czeskiego wokalizmem *-a-*.

Lechicki rozwój fonologiczny przyniósł postać *włod-*, którą odnajdujemy w staropolskim *włodarz* ‘zarządca’ i *włodarzyć* ‘zarządzać, być właścicielem, dysponować’ poświadczone w tekstach już w XIII wieku. Staropolszczyzna (XIV–XV wiek) zna również czasownik *włodać* w szerszym znaczeniu ‘panować, rządzić’. Por. także *włości* ‘tereny posiadane, tereny zarządzane...’, od starego **vol(d)sti*, a także – w toponomastyce i antroponomastyce – *Włodzimierz*...

Już w średniowieczu z lechickim *vlod-* zaczyna konkurować *vlad-*, skąd dzisiejsze *władać* ‘panować, rządzić’, dziś najczęściej używane w znaczeniu ‘umieć się posługiwać czymś, np. piórem, pędzlem, językiem...’, dalej *nomen actionis*

władza, *nomen agentis* władca, por. też *władyka*, kiedyś 'władca', dziś 'biskup w kościele prawosławnym'; tu należy i imię *Władysław*....

Para-zaimek *własny* (< **volstьnъ*) od **volstь* 'panowanie, władza; własność, posiadłość' w staroposzczyźnie był znany jako *włostny* / *włosny*, podobnie przy-słówki / partykuła *właśnie*, stp. *włośnie*; w późniejszych derywatach dominuje -a-, por. *własność*, *właściciel*, *właściwy*, a także serię *uwłaszczać*, *przywłaszczać*, *zawłaszczać* opartą na stp. *właścić* / *właszczyć*...

Nie mamy dzisiaj wtórnego *perfectivum* **władnąć*, jednak o jego obecności w staroposzczyźnie świadczą – odczuwane dziś jako archaiczne, ale w języku artystycznym nadal żywe – derywaty prefiksalne jak *owładnąć* 'opanować', *zawładnąć* 'zapanować', używane dziś głównie w odniesieniu do emocji; por. i w pełni żywy do dziś derywat nominalny, substantywizowany przymiotnik *podwładny*.

Ważniejsze derywaty macedońskie

Na gruncie macedońskim baza słowotwórcza -*влад-* < **vold-* ma wyższy status i więcej reprezentantów niż w polszczyźnie. Punktem wyjścia są *nomina actionis* *власт* 'władza' – derywat starego **vol(d)sti*, i *влада* 'rząd'.

Od bazy *власт-* mamy dalej: *власник* 'właściciel', też stare *властител* 'pan feudalny', także złożenia *властодржец* 'ten, kto ma władzę', *властољубец* 'ten, kto kocha władzę' ...

Od bazy *влад-* mamy czasownik *владее* 1. 'rządzić, panować'; 2. 'władać (czymś)', też zwrotne *владее се* 'zachowywać się (jakoś)' i liczne warianty prefigowane:

- *завладее /завлада pf / завладува ipf* '1. ,przejąć / przejmować władzę', 2. 'zapanować (np. o ciszy, panice, itp.)';
- *надвладее pf / надвладува ipf* 'zwyciężyć / zwyciężyć'
- *овладее pf / овладува ipf* 'opanować / opanowywać (np. język)'
- *повлада pf / повладува ipf* 'opanować / opanowywać (np. gniew)'
- *превлада pf / превладува ipf* 'zdominować / dominować, zwyciężyć / zwyciężyć'; w tym samym znaczeniu i *преовлада / преовладува*.

Tu także należy stary derywat nominalny *владика* – wysoka godność w kościele prawosławnym, a także *владар* 'władca', oraz *владетел* 1. 'władca', 2. '(termin prawny) posiadacz majątku'.

Jak wynika z naszego przeglądu, od wspólnego postulowanego punktu wyjścia 'zarządzać, kierować' interesujące nas języki rozwinęły bogatą linię derywacji semantycznej związanej z posiadaniem władzy, przy czym w języku macedońskim

większość odpowiednich terminów nadal funkcjonuje w prymarnym znaczeniu, podczas gdy w polszczyźnie w znacznej mierze wyparły je terminy oparte na innych rdzeniach, jak *-pan-* czy *-ręd-*; tak np. polskie ‘władać’ nie funkcjonuje w charakterystycznych dla macedońskiego ‘*владее*’ w kontekstach jak *владее хаос, владее тишина*, itp., w polszczyźnie odpowiednią funkcję przejął predykat ‘panować’. Innymi słowy, podstawowa semantyczna [podstawowy semantyczny komponent] rdzenia **vold-* w punkcie wyjścia, tj. ‘kontrola, posiadanie / sprawowanie władzy’ jest nadal aktualna „w punktach dojścia” w obu interesujących mnie językach.

? psł. dial.*(*gъ*)*panъ*

Niepewna jest etymologia polskiego *pan*; jak się wydaje, jest to prasłowiański dialektyzm, który rozszerzył się na terenie zachodniosłowiańskim, w dialektach czeskich, słowackich i polskich, a można go spotkać i w dialektach dolno- i górnołużyckich, a więc paralele macedońskie nie wchodzą w grę. Znaczenie to ‘pan feudalny, władca; ten, kto ma władzę’. W najstarszych tekstach czeskich obok zapisu *pán* spotykany jest sporadycznie zapis *hpán*, stąd przyjęta tutaj w tytule rekonstrukcja, którą powtarzam za Borysiem.

Ważniejsze derywaty polskie

W staropolszczyźnie od XIII wieku spotykamy rzeczownik *pan* w znaczeniu ‘kasztelan, dostojnik’; ‘szlachcic, posiadacz ziemski’; por. i zidiomatyzowany tytuł *Pan Bóg*. – Obok *pan* pojawiają się nazwy członków rodziny: *pani* ‘żona pana’; ‘bogata szlachcianka’; *panic*, później *panicz* ‘syn pana’, *panienka* ‘córka pana’, *państwo* ‘małżeńska para: pan i pani’.

We współczesnym języku standardowym *pan*, *pani*, *państwo* to tytuły grzecznościowe. Od *pan* pochodzi czasownik *panować* ‘władać’ i jego derywaty prefigowane jak *zapanować* (*coś gdzieś*) ‘zacząć panować, szerzyć się (np. o ciszy, panice...), *opanować* (*coś kogoś*) ‘zawładnąć kimś (np. o uczuciu)’. Obok starego znaczenia *państwo* zyskało z czasem znaczenie ‘kraj poddany panu jako władcy’, stąd mamy dziś *państwo polskie*. – Od *pan* pochodzi i stary termin *pańszczyzna* ‘praca w polu, lesie itp. przymusowo wykonywana przez mieszkańców wsi na rzecz pana w jego majątku’.

Mutatis mutandis podobnie przedstawia się główna linia derywacji semantycznej od rzeczownika *pán* na gruncie czeskim i słowackim.

Jak wynika z naszego krótkiego przeglądu, stałe składniki semantyczne pojęcia władzy to 'porządek' i 'kontrola', nie powinien więc nas dziwić proces derywacji semantycznej, który prowadzi od 'porządku linearnego', 'kontroli nad własnym majątkiem', czy 'panowania nad poddanymi' ku 'władzy państwowej'.

Bibliografia

- Boryś SEJP – Wiesław Boryś, Słownik etymologiczny języka polskiego, Kraków 2005.
Zuzanna Topolińska, 2015, Zmiana perspektywy. Gawęda nie tylko językoznawcza, Kraków.
Zuzanna Topolińska, 2018, Miejsce słowotwórstwa w gramatyce pisanej według formuły „treść > forma”, „Linguistica Copernicana”, t. 15, s. 61–71.

Streszczenie

Artykuł poświęcony jest ewolucji semantycznej rdzeni **ręd-*, **vold-* i **(g)pan-* prowadzącej do współczesnych polskich i macedońskich predykatów 'sprawowania władzy'. Została przeprowadzona konfrontacja polskich derywatów *rzędzić*, *władać* i *panować* z ich macedońskimi odpowiednikami. W tekście wskazano zbieżności i różnice derywacji semantycznej badanych rdzeni w języku polskim i języku macedońskim. Można wskazać dwa stałe składniki semantyczne pojęcia władzy: 'porządek' i 'kontrola oraz kierunek procesu derywacji semantycznej – od 'porządku linearnego', 'kontroli nad własnym majątkiem' i 'panowania nad poddanymi' ku 'władzy państwowej'.